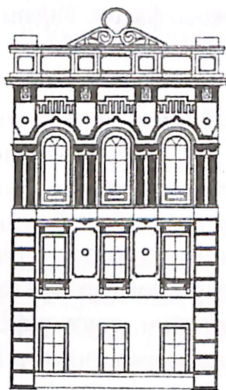

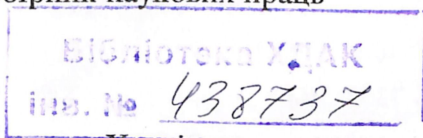
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура України

*Випуск 7
Мистецтвознавство*

Збірник наукових праць

Харків

2000

рекомендує державним установам “провадити загальну політику, направлену на надання культурній спадщині визначених функцій в громадському житті та на виключення охорони цього надбання до програми загального планування” [4].

Тобто, настав час порушити питання про формування системи історико-культурних територій в Україні та про їх юридичний та економічний статуси. На цій основі потрібно напрацювати нові принципи й методи збереження культурних об’єктів, обґрунтувати стратегію господарського та соціально-культурного розвитку регіону в умовах дбайливого ставлення до культурної спадщини. Такий підхід дозволить радикально відмовитися від набутої практики “мертвої музеєфікації” культурних цінностей, від спроб збереження лише зовнішніх атрибутів пам’яток історії та культури.

Створення системи охорони та збереження історико-культурних територій з акцентом на збереження їх внутрішньої цілісності дозволить органічно включити найбільш цінні пам’ятки в сучасне життя України, тим самим зробивши їх основою економічного розвитку окремих регіонів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Заремба С.З. Пам’яткознавство в Україні: історія і сучасність // Праці Центру пам’яткознавства. - К., 1992. - С. 5-24.
2. Рашевський Д. Державна система охорони пам’яток історії та культури (Передумови і доконечність її реорганізації) // Пам’ятки України. - К., 1993. - №1-6. - С. 172-179.
3. Акуленко В. Термінологічні колізії в пам’яткоохоронній сфері // Історія України: маловідомі факти, імена, події. - К.: Рідний край, 1999. - Вип.8. - С. 30-33.
4. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2: Правова охорона культурних цінностей / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. - К.: Юрінком, 1996. - 863 с.

Надійшла до редколегії 3.10.2000 р.

УДК 069.01 (477.5)

Д.Б.Баранов

ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ-ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Досліджується процес складання та подальшого розповсюдження програм з етнографічно-краєзнавчих досліджень України у другій половині ХІХ-першій чверті ХХ ст. в історичному аспекті

Фактично невідомим питанням становлення української етнографії є процес складання й розповсюдження у другій половині ХІХ-першій чверті ХХ ст. програм з етнографічно-краєзнавчого дослідження України. Висвітленню цього вельми важливого питання протягом багатьох десятиріч не приділялося належної уваги. Єдиною працею є стаття В. Дашкевича «Програми до етнографічно-краєзнавчого дослідження України» [1, С.149-165]. Пізніше цей аспект розвитку національного народознавства розглядав В.Ф. Горленко в монографії «Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв’язків» [2]. У кількох працях згадується про розробку різно-

манітних програм. Так, у статті Р.С. Данковської «Академік Микола Сумцов як діяч музею Слобідської України» [3, С.23-26] є згадка про програми, які розроблені співробітниками музею під його керівництвом. Таким чином, прагнучи висвітлити майже забутий доробок багатьох видатних учених, розглянемо найцікавіші програми з етнографічно-краєзнавчого дослідження України. Оскільки вивчені програми висвітлюють різні аспекти етнографічно-краєзнавчих досліджень, ми розглянемо їх в певній послідовності: спочатку загальноетнографічні програми, потім програми з окремих питань українського фольклору, далі - програми, що стосуються народних юридичних відносин, дослідження кустарного виробництва, народної музики, вивчення мовно-діалектних особливостей слобожан та історико - археологічні.

Загальні етнографічні програми.

Однією з найцікавіших у вітчизняному краєзнавстві є програма, яку склали в 1854 р. члени Комісії з етнографічного опису губерній Київського учбового округу В.Д. Дабіка та відомий історик російської та української літератур, професор Харківського та Київського університетів А.Л. Метлинський [3, С.205-207]. Вона складалась з двох розділів: перший - з питань антропологічного характеру, другий - з питань щодо суспільного життя людини.

Найдетальнішу з загальноетнографічних програм розробив у 1873 р. Відділ етнографії Імператорського російського географічного товариства [4]. Вона складалась з передмови та дев'яти розділів, що охоплювали фізичні особливості українців, їх побут, звички та обряди, мову, народне мистецтво тощо.

У 1879 р. газета «Харків» друкує першу програму видатного українського вченого М.Ф. Сумцова під назвою «О собирании этнографического материала» [5], у складі питань про мову, масток, одяг, харчування, хвороби, сільське господарство, кустарні промисли, правові відносини, культурний рівень селян. Яскравим прикладом загальноетнографічної програми до збору відомостей щодо окремого регіону є програма, що стосується району Північного Причорномор'я, яку було вміщено в «Працях VI Археологічного з'їзду в Одесі» [6, С. XXXII-XLII].

У 1891 р. група видатних харківських учених, членів Губернського статистичного комітету, вирішила скласти опис Харківської губернії у природознавчому та культурно-історичному аспектах, для чого розробила та надрукувала в місцевому «Харьковском сборнике» низку програм. Першою з них була «Програма для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии» [7, С.3-4] М.Ф. Сумцова, яка мала розділи про зовнішність та мову опитуваних, їх культурний рівень, побутові умови, одяг, основні заняття, народні звичаї тощо. Ця дуже докладна програма складена на основі попередньої програми 1879 р. і є її логічним продовженням. Далі друкувалась програма опису побуту сільського населення Харківської губернії [8, С.7] відомого харківського етнографа та редактора «Харьковского сборника» П.С. Єфименка, що мала у своєму складі питання щодо селянських мастків, побуту селян упродовж календарного року та змін, які відбувалися в

селянстві на той час. У зв'язку з підготовкою до проведення у 1902 р. у Харкові XII Археологічного з'їзду в 1900 р. виникає «Программа для собирания этнографических предметов к выставке» [9, С.29-32] М.Ф. Сумцова. Поширенню цієї програми по всій Україні сприяло її передрукування упродовж кількох років у місцевій пресі та в літописі Катеринославської вченої архівної комісії (1904), але вже без підпису автора [10, С.213-219]. Чернігівська губернська архівна комісія у складі Г.О. Коваленка, П.М. Добровольського, М.М. Коцюбинського та інших видала в 1903 р. велику програму з дванадцяти розділів з археології, історії та етнографії Чернігівщини [11, С.33-65].

Під час підготовки до проведення XIII Археологічного з'їзду в 1905 р. розроблено програму для збору етнографічних матеріалів по Катеринославській губернії [12, С.111-112] з питань, котрі докладно висвітлюють побут та культуру селян.

У перші роки радянської влади на Україні активно працюють як представники нової генерації українських учених, так і вже відомі вчені, наприклад, професор Харківського університету Д.К. Зеленін, що склав у 1919 р. «Программу этнографического обследования Слободской Украинь» [13, ф-849, оп.1, од. зб. 437, арк.1-2], якою спрямовував місцевих краєзнавців на опис усіх сторінок народного побуту.

Окрему групу складають програми співробітників Харківського музею Слобідської України, розроблені під керівництвом академіка М.Ф. Сумцова. Так, хранитель Етнографічного відділу та другий директор музею Р.С. Данковська видала «Программу для уличных наблюдений преимущественно при экскурсиях на окраины города и в селе» [14, С.37-38]. Її ж перу належить «Программа для собирания сведений об украшениях окон в жилищах на окраинах городов и в сёлах» [15, С.40-41].

Програми з окремих питань українського фольклору.

Однією з перших у цей час, дуже цікавою за змістом та великою за обсягом, була надрукована на сторінках «Вістей» Російського географічного товариства програма збору відомостей про народні забобони українців [16, С.36-50] П.С. Єфименка, яка мала розділи про народні вірування, обряди та пам'ятки усного фольклору українців.

М.Ф. Сумцов у «Харьковских Губернских Ведомостях» за 1889 р. помістив статтю «Вниманию сельских жителей» [17], якою привертав увагу сільських мешканців до збирання традицій українського народного писанкарства. Для цього стаття містила питання, присвячені як самим писанкам, так і народним обрядам, пов'язаних з ними. В 1900 р. ця стаття була розширена та надрукована під назвою «Программа о собирании писанок и сведений о них» [18, С.36-37].

В 1925 р. Р.С. Данковська друкує «Программу для собирания обрядовых печений и сведений о них» [19, С.42-42]. Ця програма охоплює відомості про всі види існуючого обрядового печива. Тому ж авторів належить ще одна програма зі збирання свідчень щодо святкування селянами Трійці та Івана

Купала [20, С.44]. Завідувач Історичного відділу музею М.Є. Редін склав «Краткий план обследования базаров, рынков, ярмарок и т.д.» [21, С.39], в якому розглядає ярмарок, ярмаркову торгівлю, побут ярмаркових торговців.

Програми зі збору свідчень щодо народних юридичних відносин.

У 1878 р. у Київських університетських вістях надруковано програму збирання юридичних звичаїв та народних поглядів на кримінальне право [22, С.1-51] видатного юриста та криміналіста, професора Київського університету А.Ф. Кістяковського. Програма містить цікаві етнографічні розділи про чаклування, клятви, жебрацтво, пияцтво тощо. Іншому аспекту народних юридичних відносин присвячена програма дослідження суспільних заорювань [23, С.269-271], що надрукована в «Харьковском сборнике» за 1887 р. без підпису, в якій розглядалися питання землеволодіння. Пізніше, знову ж таки в «Харьковском сборнике», друкується програма щодо селянських юридичних звичаїв [24, С.461-476] секретаря Губернського статистичного комітету В.В. Іванова, де йшлося про громадянське право та громадянське судочинство. Уже за радянської влади в «Збірнику соціально-економічного відділу УАН» вийшла «Програма до збирання матеріалів звичаєвого права» [1, С.155] з передмови, основної частини у складі чотирьох розділів, та покажчика літератури про звичаєве право.

Програми дослідження кустарного виробництва

Вперше темою кустарного виробництва зацікавився відомий український етнограф та антрополог Ф.К. Вовк, який у 1873 р. на одному з засідань Південно-західного відділу Російського географічного товариства зробив доповідь «О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности» [25, С.265-291]. Практичним результатом цього виступу було друкування звернення до сільських священників та мирових посередників з проханням надіслати повідомлення про ярмарки та місце виробництва товарів, що продаються на цих ярмарках.

Харківський статистичний комітет під час головування в ньому відомого економіста та професора Харківського університету І.П. Сокальського в 1882 р. вивчав кустарне виробництво Слобожанщини, для чого розробив бланк з загальними питаннями щодо респондента і його майстерні, та програму збирання відомостей з гончарного виробництва [26, С.108-110].

У зв'язку з проведенням у Харкові XII Археологічного з'їзду відомий етнограф В.П. Василенко розробив у 1902 р. «Проект инструкции для собирания материалов по технической терминологии» [27, С.66-71] - пояснювальну записку до проведення опросу та програму питань для окремої особи. Ф.К. Вовк підготував до цього ж з'їзду «Програму для собирания материалов по народной бытовой технике» [28, С.548-554], якою спрямував місцевих краєзнавців на вивчення народної техніки в різних галузях сільського господарства.

Програми дослідження народної музики.

Першою та новаторською за своїм змістом була «Программа для собирания сведений о кобзарях и лириках» [29, С. 35] М.Ф. Сумцова (1900 р.). Її чотирнадцять

цять пунктів розглядали тогочасний стан кобзарства, біографії цих носіїв народного епосу, їх репертуар. Важливим результатом друкування цієї програми було привертання уваги суспільства до кобзарів та лірників, завдяки чому вже в 1902 р. надруковано 24 біографії і матеріали з репертуаром кобзарів Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. У подальші роки цей процес поширився по всій Україні, набув масовості, чому сприяло передрукування програми в Трудах комісії з влаштування XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі [30, С.220-224].

У 1924 р. видатний український музикознавець-фольклорист К.В. Квітка видав найбільшу, детально розроблену програму дослідження народної музики під назвою «Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для дослідів їх діяльності й побуту» [1, С.160], що складалась з дев'яти розділів, питання яких всебічно охоплювали народний музичний фольклор.

Програми вивчення мовно-діалектних особливостей слобожан.

Першими програмами з питань дослідження української та російської мов і їх діалектів на Слобожанщині були «Программа для собирания данных о языке великорусского населения Харьковской губернии» [31, С.9-13] та «Программа для собирания сведений о малорусских говорах Харьковской губернии» [32, С.14-15] професора історико-філологічного факультету Харківського університету М.Г. Халанського, які вийшли друком у 1891 р. Обидві програми присвячувалися вивченню виключно фонетики.

Найбільшою була «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» [33] видатних українських мовознавців К.П. Михальчука та Є.К. Тимченка з 280 питань всебічного вивчення української мови.

Історико-археологічні програми.

У місцевому «Харьковском сборнике» за 1889 р. було вміщено заклик Історико-філологічного товариства при Харківському університеті [34, С.249-251] за підписами О.О. Потебні та М.Ф. Сумцова щодо виявлення та опису археологічних знахідок у Харківській губернії, збирання свідчень про старовинні церкви, сімейні архіви та мовні особливості слобожан.

«Харьковский сборник» у 1891 р. надрукував «Программу для собирания историко-географических и археологических сведений» [35, С.VII-X] видатного українського вченого професора Д.І. Багалія, де йшлося про стародруки, сімейні архіви тощо.

В «Працях» Комісії з підготовки до проведення в 1902 р. у Харкові XII Археологічного з'їзду надруковано кілька програм різних авторів. Серед них «Программа для собирания сведений по церковным древностям» [36, С.25-28] професора історико-філологічного факультету Харківського університету Є.К. Редіна, яка містила свідчення про церковні пам'ятки та стародруки. «Програма для собирания сведений по первобытным древностям» [37, С.22-23] та «Програма для собирания сведений по древностям историческим» [38, С.23-25] Д.І. Багалія з суто археологічних та топонімічних питань. Всі ці програми через кілька років були

передруковані під час проведення XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі [39. С.207-212].

Таким чином, у другій половині XIX - першій чверті XX ст. здійснювалася різноманітна робота зі складання програм до збирання свідчень з історії, побуту та культури українського народу. Великий внесок в цю важливу справу зробили саме харківські вчені: Д.І. Багалій, П.С. Єфіменко, Є.К. Редін, М.Г. Халанський, М.Ф. Сумцов. Саме їх самовіддана праця заклала основи бурхливого зростання на початку XX ст. мережі різноманітних музейних закладів. Так, у 1904 р. на базі Етнографічної виставки XII Археологічного з'їзду виник один із найкращих на той час Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, на базі якого в 1920 р. було засновано Харківський музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Таким чином, розробка й розповсюдження численних програм збирання етнографічного матеріалу, без перебільшення, є великим досягненням вітчизняної народознавчої науки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Дашкевич В.* Програми до етнографічно-краснознавчого дослідження України // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри української культури. - Х., 1927. - С.149-165.
2. *Горленко В.Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. - К., 1964. - 248с.
3. *Данковська Р.С.* Академік Микола Сумцов jako діяч Музею Слобідської України // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії України. - Х., 1924. - С. 23-26.
4. *Программа юго-западного отдела* Императорского Русского географического общества для собирания сведений по этнографии. - К., 1873. - 77с.
5. *Сумцов Н.Ф.* О собирании этнографического материала. - Х., 1879. - 4 мая.
6. *Вопросы, по которым желателъно получить сведения к съезду* // Труды VI Археологического съезда в Одессе. - М., Т.1., 1886. - С. XXXII-XLII.
7. *Сумцов Н.Ф.* Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии // Харьковский сборник. - Х., 1891. - С. 3-6.
8. *Ефименко П.С.* Программа для описания быта сельского населения Харьковской губернии // Харьковский сборник. - Х., 1891. - С.7.
9. *Сумцов Н.Ф.* Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 году в Харькове XII Археологическом съезде // Записки Харьковского университета. - Х., 1900. - Кн.3. - С. 29-32.
10. *Летопись* Екатеринославской учёной архивной комиссии. - Екатеринослав., 1904. - С. 213-219.
11. *Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии* // Труды Черниговской архивной комиссии. - Чернигов., 1903. - С. 33-65.
12. *Программа для собирания этнографических сведений по Екатеринославской губернии* // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. - М., 1908. - Т.2. - С. 111-112.
13. *Зеленин Д.К.* Записка об этнографическом музее при Харьковском университете. // СПб. Архив АН Росіи, ф-849, оп.1, од. зб. 437, арк.1-2.
14. *Данковская Р.С.* Программа для уличных наблюдений, преимущественно при экскурсиях на окраины города и села // Бюллетень Музея Слободской Украины. - Х., 1925.-ч.1. - С. 37-38.
15. *Данковская Р.С.* Программа для собирания сведений об украшениях окон в жилищах на окраинах городов и сёл // Бюллетень Музея Слободской Украины. - Х., 1925.-ч.1. - С. 40-41.
16. *Ефименко П.С.* Программа для собирания сведений о народных суевѣриях и поверьях в Южной Руси // Известия ИРГО. - СПб., 1866. - С. 1-10.
17. *Сумцов Н.Ф.* Вниманию сельских жителей // ХГВ. - 1889. - 23 марта.
18. *Сумцов Н.Ф.* Программа для собирания писанок и сведений о них // Записки Харьковского университета. - Х., 1900. - Кн.3. - С. 36-37.
19. *Данковская Р.С.* Программа для собирания обрядовых печений и сведений о них // Бюллетень Музея Слободской Украины. - Х., 1925.-ч.1. - С. 42-43.
20. *Данковская Р.С.* Программа для собирания сведений о праздниках Троицы и Ивана Купала // Бюллетень Музея Слободской Украины. - Х., 1925.-ч.1. - С. 44.
21. *Редин Н.Е.* Краткий план обследования базаров, рынков, ярмарок и т.д. // Бюллетень Музея Слободской Украины. - Х., 1925.-

ч.1.- С. 39. 22. Кистяковский А.Ф. Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву с предисловием о методе собирания материалов по обычному праву // Киевские университетские известия. - К., 1878., № 2.- С. 1-51. 23. Программа для исследования общественных записок // Харьковский сборник X., 1887 - С. 269-271. 24. Иванов В.В. Программа для собирания сведений о юридических обычаях у крестьян // Харьковский сборник.- X., 1893.- С. 461-476. 25. Волков Ф.К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Записки юго-западного отделения ИРГО.- К., 1873.- Т.1.- С. 265-291. 26. Материал по обследованию гончарного промысла в Харьковской губернии // Статистический листок.-X., 1882.- С. 107-110. 27. Василенко В.П. Проект инструкции для собирания материалов по технической терминологии. Программа вопросов для отдельного лица // Сборник Харьковского-историко-филологического общества.- X., 1902.- С. 66-71. 28. Волков Ф.К. Программа для собирания материалов по народной бытовой технике доктора антропологии Ф. К. Волкова, разосланная по губернии Полтавским Предварительным Комитетом // Труды XII Археологического съезда в Харькове. - М., 1905.- Т.2.- С. 548-554. 29. Сумцов Н.Ф. Программа для собирания сведений о кобзарях и лириках // Записки Харьковского университета - X., 1900.- Кн.3.- С. 35. 30. Летопись Екатеринославской Учёной Архивной Комиссии.- Екатеринослав., 1904.- С. 220-224. 31. Халанский М.Г. Программа для собирания данных о языке великорусского населения Харьковской губернии // Харьковский сборник.- X., 1891.- С. 9-13. 32. Халанский М.Г. Программа для собирания сведений о малорусских говорах Харьковской губернии // Харьковский сборник.- X., 1891.- С. 14-15. 33. Михальчук К.П., Тимченко С.К. Програма до збирання діалектичних одмін української мови // Записки наукового товариства в Києві.- К., 1911.- 202 с. 34. Потебня А.А., Сумцов Н.Ф. Извещение от ИФО при Харьковском университете // Харьковский сборник.- X., 1889.- С. 249-251. 35. Багалей Д.И. Программа для собирания историко-географических и археологических сведений // Харьковский сборник.- X., 1891.- С.7-10. 36. Редин Е.К. Программа для собирания сведений по церковным древностям для XII Археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета - X., 1900.- Кн.3.- С. 25-28. 37. Багалей Д.И. Программа для собирания сведений по первобытным древностям для XII Археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета - X., 1900.- Кн.3.- С. 22-23. 38. Багалей Д.И. Программа для собирания сведений по древностям историческим для XII Археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета - X., 1900.- Кн.3.- С.23-25. 39. Летопись Екатеринославской Учёной Архивной Комиссии.- Екатеринослав., 1904.- С. 207-212.

Надійшла до редколегії 18.10.2000 р.

УДК 7.045(415+477)

О.С. Частник

МОТИВ СПІРАЛІ В СИМВОЛІЦІ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА (ДІАЛОГ КУЛЬТУР І ТРАДИЦІЙ)

Розглядається символіка народного мистецтва на порівнянні елементів ірландської і української традиційної культури

Основу народного мистецтва будь-якої культури становить традиційна символіка. Традиційність не є чимось консервативним, відсталим; головна її ознака - збереження єдності людини з природою та світом узагалі, невід'ємної від творчості, тобто своєрідний "інтуїтивний космологізм" [1, 324-325]. Саме в народному мистецтві найчіткіше простежується "образний обмін між людиною і природою" [2, 58], адже остання є потужним джерелом символічних форм традиційної культури. Відповідно, художнє освоєння світу носіями такої культури здійсню-